

ESKİ TÜRKLERDE BARINAK VE ŞEHİR HAYATINA DAİR İZLER*

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ**

Öz

Çadır türü veyahut da mimari tipte evleri olan eski Türkler, yine bu korunaklarını mevsim şartlarına göre seçerlerdi. Konar-göçer hayat tarzına bağlı olarak yaylalarda ve kışlaklarda barınaklara sahiptiler. İşte bu sebepten, araştırmacılar iklimin çetinliği yüzünden insanların her zaman çadırlarda yaşamayacaklarını ve kışı geçirmek için uygun yerler yapmak zorunda olduklarını vurgularlar. Türkler şehir, kale, saray manaları karşılığı için umumiyetle kökü balıktan gelen “balık” kelimesini kullanıyorlardı. Yine “şehir, kale, ev, mezar” manasıyla örtüşen ve “korumak, korunmak, gizlemek, saklanmak” vs. sözlerle alakalı “kurgan” kelimesini de unutmamak gerekir.

Anahtar kelimeler: Türk Kültürü, Çadır, Kerekü, Şehir, Balık, Kurgan.

Marks About Shelter And City Life In Former Turks

Abstract

The Turks, who had tent-teyp or architectural type houses, chose these shelter according to seasonal conditions. Depending on the nomadic lifestyle, they had shelters in the highlands and in the winter. For this reason, researchers emphasize that because of the arduous climate, people cannot always live in tents and have to make suitable places to spend the winter. The Turks often used the word “balık” to come from the slime or mug for the meanings of city, castle and palace. And the word “kurgan” as “city, castle, house, grave” what is equally like with “protect, protect, hide, hide” etc. should not be forgotten.

Keywords: Turkish Culture, Tent, City, Kurgan, Cairn.

İnsanoğlu ilk yaratıldığı günden itibaren hem coğrafyanın sıcak ve soğuğu gibi iklim olaylarından, hem de tabiatla kendinden daha güçlü yırtıcı hayvanların saldırısından korunmak için barınaklara ihtiyaç duymuştur. Bu yüzden

* VI. Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

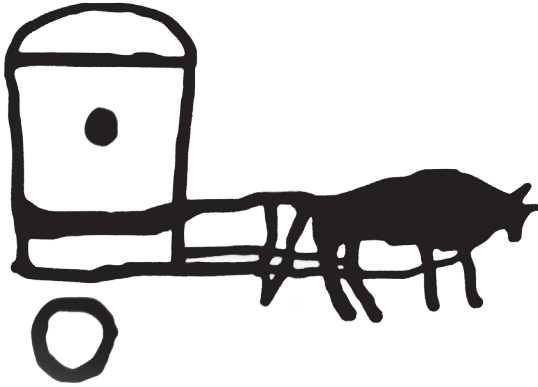
Tanrı'nın verdiği akli kullanan insan önce mağara,¹ ağaç kovuğu vs. yerleri kendisine sığınak yapmış; daha sonra ihtiyaçlarının artması veya bu gibi barınakların yeterli olmaması sebebiyle, yeni mekânlar aramıştır. Dolayısıyla o yaşadığı coğrafyadan yola çıkarak, mimari özelliklere sahip ahşap, taş, kerpiç veyahut da keçe ve diğer örtülerden ibaret evler inşa etti. Hiç şüphesiz Türkler de bütün insanlığın yaşadığı bu tarihi süreci geçirerek kendisine çeşitli özelliklerdeki barınakları kurdu.

Bu durum bir yana, neredeyse 5000 yıllık Türk tarihine şöyle bir baktığımızda, Türklerin ikamet ettiği orman ve ağacın bol olduğu yerlerde tahta veya keçe, kurak bölgelerde kerpiç ya da taş evlerin ön plana çıktığı görünür. Onlar başlarını soktukları mimari yapıdaki bu ev yahut çadırların etrafını çitlerle korumaktaydılar ki, bu da genellikle yaşanan mekana ilk zamanlarda yırtıcı hayvanların girip, canlılara ve sağa-sola zarar vermemesi için alınan bir tedbir idi. Elbette bozkır hayatının zorlukları karşısında pratik çözümler üreten Türkler, konar-göçer olmaları hasebiyle de barınaklar ve içindekilerin kolayca taşınabilirliğini göz önünde tutmuşlardır. Yani çadır, kerekü, kerim, ker, alaçık veya çok basit şeklindeki çergeler ile tahta evlerin hayvan veya arabalarla rahat taşınmaları gerekmektedir.² Bunların yöreye göre ufak-tefek farklılıkları var idiyse de, içinde kullanılan eşya ve süslemeler hemen hemen aynıydı.

Yukarıda da belirtildiği üzere, eski Türkler günlük hayatlarını devam ettirirken, ilk başlarda umumiyetle çadırlarda yaşamışlardır. Çadır içinse Türkler sıklıkla “otag/oda”³, “kerekü”, “yurt”, “kerim”, “ker”, “çerge” veya “eb/ev”

tabirlerini kullanmıştır.⁴ Bununla birlikte ev kelimesine metinlerde umumiyetle evbark şeklinde tesadüf edilir. Kerekü veyahut çadır yapan kişiler için de tarihi vesikalarda “kereküçü” denmekteydi.⁵

Ağaçtan bir kasnak ve onun üzerine örtülen keçelerle korunan çadırın tepesinde bir baca yeri mevcuttu ki, buna “tünlük, şangırak”

¹ Türklerin türeyişleriyle alakalı destanlarda da ata mağarası motiflerine rastlandığını unutmamak gerekir. Dolayısıyla mağara insan medeniyetinin de ilk barınaklarından olması itibarıyla önemlidir ve Türk kelimesinin Çince yazılışında (T'u-chüeh) görülen iki heceden birincisinin mağara, ikincisinin de kurt imi için kullanıldığının söylenmesi çok ilginçtir. Bakınız, Gürhan Kırilen, *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Ankara 2015, s. 206-208.

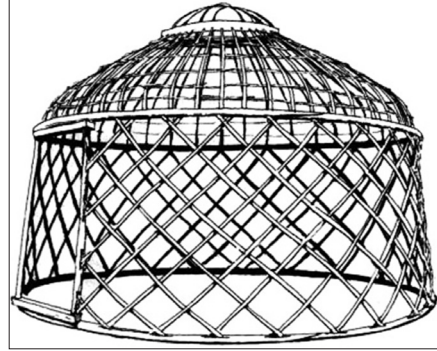
² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. III, Ankara 1985, s. 65-175; K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 4.

³ Otag sözü, ateş ile alakalıdır ve “ateş yeri” anlamına gelir ve bundan da herhalde “oda” sözü çıkmıştır. Bakınız, *İbni-Mühennâ Lügati*, Haz. Abdullah Battal, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 54.

⁴ Çadır sözünün Türkçeye dışarıdan girdiği sanılmaktadır.

⁵ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 127, 136.

gibi adlar veriliyordu.⁶ Eski Türkler çadırın tepesindeki bu baca yerine “gök penceresi” veya “göğün gözü” dedikleri gibi, Türkiye Yörüklerinin bazılarında çadır direklerine “çağ”, dumanın çıkması için bırakılan deliklere “tütsü gözü”, çadırın etrafındaki püsküllü eteklere ise “saçak”⁷ dediği kayıtlara geçmiştir. Kendilerinin evleri olan bu nesnelere en üst köşelerine “ug/ok”, yan taraflarına “eyegü/terim”, etrafının bağlandığı kuşağa da “kursak/kolan” denirdi. Ayrıca onlar, çadırın ortasındaki direği evrenin eksenini (kainatın mihrini), bacası da gökyüzünün yansıması⁸ şeklinde düşünüyorlardı.

Bu çadırın doğu ve bazen de güneye doğru açılan kapısı da “eşik” olarak adlanmıştır ki; bütün Türkler evin veya çadırın girişi olan eşige son derece önem veriyorlardı. Türk insanı kendisi için kutsal bir mekân durumundaki evini her şeyden kıskanmış ve sahiplenmiştir. Dolayısıyla çadırına ya da evine girerken kutsal bir mabede ayak attığına inanıyordu. Bu yüzden onun korunması ve saygı görmesi gerekirdi. Buna binaen de herhangi bir yabancı evinin eşigine basmasını veya oturmasını kendisine hakaret ya da yuvasının elinden alınmak istendiği gibi düşünmüştür.⁹ İşte bu mekânın ortasında da ocaklık, üstünde ise üçayak ile kazan bulunurdu.

⁶ Ali Rıza Yalçın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 439; Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, Çev. Engin Sunar, İstanbul 2001, s. 30.

⁷ Emel Esin, “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 82; Ögel, “Batı Göktürk Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 120.

⁸ Bununla beraber Türkmenler çadırın tabanına “terim” deyip, bunu erkeğin temsil ettiğini, baca yerine “tüynük” adını verip, bunun da kadını simgelediğini, ortadaki direğin ise ikisinin birleşmesi anlamına geldiğini söylerler. Bu duruma göre ailenin bütün yükü erkeğin omuzlarındadır ve kadının aile hayatındaki yeri çok yüksektir. Bakınız, Berdi Sarıyev, *Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerine Makaleler*, Haz. Emrah Yılmaz - Tuğba Yılmaz, Ankara 2017, s. 254-255; A. Soofızadeh, “Konargöçer Hazarötesi (İran) Türkmenlerinde Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat”, *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Ed. Mustafa Gökçe - Eren Fehmi Eroğlu, Muğla 2018, s. 103-104.

⁹ Eşik meselesi üzerinde biraz daha durmak gerekirse, burası Türklerin kendi dünyalarına ya da hayatlarına başlangıçtır. Günümüzün Semavi dinlerinde olduğu gibi, tarihteki Türklerin inançlarında da muhtemelen insanı, aileyi ve milleti kontrol ederek, izleyen melekler mevcuttu. Hâk dinlerdeki bu meleklerin insanın sağında ve solunda yer almalarına benzer bir şekilde, evlerin de kapı veya eşiklerinin sağında, solunda beklediklerine eski Türkler kanaat getirmişlerdir. İşte buna bağlı olarak, o kutsal varlıkları incitmek ya da üzerlerine basmamak için, geçmişte ve günümüzde Türklerin evlerinin içerisine girerlerken eşige basmamaya özen gösterdiklerini düşünmekteyiz. Bakınız, Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 27; Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016, s. 83.

Tarihi kaynaklar arasında yer alan yazılı belgeler ile kaya resimleri ve arkeolojik malzemelerden çıkan neticelere bakıldığında, bazen bu çadırların dört tekerlekli kağnılar üstünde de taşınabildiğine şahit oluyoruz ki, özellikle göç ve savaş durumlarında buna başvuruluyordu.¹⁰ İbn Batuta'da bu konuda ilgi çekici notlar bulmaktayız. O, Kıpçak ülkesinde bir Türk şehrini anlatırken şöyle diyor: “Ordu yerine vardığımızda camiler, çarşılar, halk ve mutfak baccalarından tüten dumanlarıyla yürüyen büyük bir kentle karşı karşıya olduğumuzu anladık. Bütün şehir atlarla çekilen arabalarda taşınmakta ve konaklamak üzere seçilen yere varılınca, hafif malzemelerden yapılmış olan evler, çadırlar ve eşyalar indirilmekte; bir anda çarşılar, mescitler ve obalar kurulmakta idi.”¹¹ Buna benzer şeyler başka kaynaklarda da tespit olunuyor.¹²

Yerine göre bu çadırların genişliği bir uçtan, diğerine yüz adımı bile geçebiliyordu. Meşhur İspanyol elçi Clavijo, Temür Beg'in otağını anlatırken özetle;

“yüksekliği üç mızrak boyunda olan bu çadırın bir ucundan diğerine eni yüz adım kadardı. Üst kısmı kule biçimindeydi ve her biri üç parçadan müteşekkil sarı, mavi ve diğer renklerle boyalı oniki direk bunu tutmak-

¹⁰ Kadınlar sıklıkla kendileri doğum yaparlardı. Yakınlardaki bir bez veya yünle bebeği silen kadın, onu bir posta veya yüne sarıp, beledikten sonra çoğu kere atına binip, yola çıkardı. Savaş ve göç zamanlarında yetişkinlerle, bebek çağında olanlar evleri, arabaları, hayvanlarıyla beraber hareket ediyorlardı. Hiçbir şeye ihtiyaç duymadan binlerce kilometre yol alıyorlardı. Beşiklerdeki küçük bebekleri anneleri emzirebilin diye eyerin ucunda taşıyorlardı. Sol elleriyle beşiği ve dizgini tutarlarken, sağ elleriyle de atı yönetiyorlardı. Bu gelenek herhalde Türk İskitler çağından beridir sürüyordu. Bakınız, Ali Rıza Seyfi, *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler*, İstanbul 1934, s. 55; Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2005, s. 27-28, 82-83; *Cengiz İmparatorluğu*, Çev. Ankhbayar Danuu, İstanbul 2012, s. 135.

¹¹ İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, Haz. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s. 77.

¹² Onbeşinci yüzyılın başlarında bir elçilik vesilesiyle Emir Temür'ün yanına giden R.G.De Clavijo bir ordu merkezini anlatırken; “her kabile kendisine ayrılan yere inmişti, en üst dereceden en alta kadar herkes konacağı mevkiyi bildiğinden üç-dört gün içinde 20.000 çadır kurulmuştu. Bunların arasına yerleşen kasap ve aşçılar haşladıkları ya da kızarttıkları etler ile yemek ve meyveleri ahali arasında dolaşarak satıyorlardı. Fırıncılar yaktıkları ateşlerde ekmeklerini pişirirken, diğer sanat ve meslek sahipleri kendi işleriyle uğraşıyordu. Hamal ve hamamcılar ahsaptan yaptıkları abdesthane ve banyoların yanına sıcak su kazanlarını hazırlamışlardı”, diyor. Ruy Gonzales De Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ter. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, s.144-147.

taydı. Tavanı muhteşem bu otağın içi kırmızı, beyaz, yeşil, sarı ve başka renklerle işlemeli ipek örtülerle kaplıydı. Burada üzeri halılarla örtülü ve üst-üste konmuş birkaç minderden oluşan bir sedir vardı. Temür onun üzerinde otururdu. Sol tarafında biraz daha alçak ikinci bir sedir bulunmaktaydı. Dışarıda bakırdan bir topun üstüne yerleştirilmiş bir hilal mevcutken, çadırın etrafı da renk renk kumaştan sanki bir şehir veya kaleyi andıran duvarla çevriliydi. Bu korunak üç yüz adım uzunluğunda ve yüksekliği de ata binmiş bir adam boyunda idi. Duvarın iki kanatlı ve kemerli bir kapısı vardı.”¹³

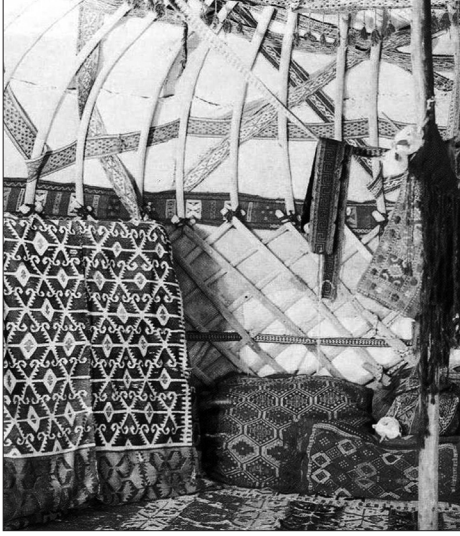
diyor.

Belgelerde hükümdar otağı veya çadırının kırmızı olduğuna dair bazı işaretler mevcutken; çadırın üzerindeki keçenin rengine göre de, kara-ev ya da ak-ev (Kara-evli, Ak-evli) şeklinde isimler alıyorlardı ki, bu kabilelere ad olması bakımından da mühimdir. Kaynaklarda hükümdar otağı veya çadırının kırmızı olduğuna dair de bazı işaretler mevcuttur.¹⁴ Bunun yanı sıra çadırların içerileri halılar ve diğer nesnelere süslenirdi ve bunlar aynı zamanda haşaratların içeri girmesine de engel oluyordu. Bu halı ve kilimler umumiyetle hayvan ve geometrik şekillerden ibarettir. Kişinin durumuna göre de büyüklükleri değişirdi. Özellikle hükümdar çadırları yüzlerce kişiyi alabiliyordu. Çadırın kullanımını da gelenek-görenekler esaslı çerçevesindeydi. Umumiyetle eşğin tam karşısı veya sağda tör yeri, yani misafir veya yurta gelen kıymetli kişiler içindi.

Mesela ünlü İbn Fazlan, Oguzları ziyaret ettiğinde, kendisine Oguz Beyi tarafından bir “Türk Çadırı” kurdurulduğunu söyler. Ayrıca Çinlilerin kendi kaynaklarında Türk çadırının mükemmelliğini övdüklerini de belirtmek iste-

¹³ Clavijo, *a.g.e.*, s. 149-150.

¹⁴ Süleyman er-Ravendi, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, Çev. Ahmed Ateş, C. I, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 141; Soofizadeh, “a.g.m.”, s. 104.

riz. Öyle ki Türkler bu barınaklarını birkaç saat içerisinde, insanı hayrete düşürecek bir şekilde ayağa diker ve yine aynı çabuklukla onları dererlerdi. Türk mimari ve yapı sanatına ait pek çok şekiller bu çadırlardan geliyordu ve onların şekli dünyaya bakışlarını da yansıtmaktaydı.¹⁵ Yakın zamanlara kadar bile Orta Doğu ve Uzak Asya'da köylüler barındıkları yerleri besledikleri hayvanlar ile paylaşıırken, Türk kendisi için otag/oda/eb/kerekü/çadır vs. kurmuş, bunun için halı veya kilimlerle bölerek, çocuklar ebeynlerden ayrı yerlerde kalmıştır.¹⁶ Bu asil topluluk aile hayatını kutsal ve mahrem gör-

düğü gibi, hayvanlarını da bu barındığı ya da yatıp-uyuduğu mekâna sokmamıştır. Kısacası Batılılar saraylarının ve evlerinin içine pislerken, Türk çadırlarının veya evlerinin yanında daha Orta Çağlarda bile "çumuşluk/yumuşluk/taşlık" denilen tuvaletler ve hamamlar vardı.

En eski Çin kaynaklarında bile evlerinde her şeyleri mevcuttu denilen Türkler, gündelik hayatta kullandıkları pek çok eşyaya birlikte sahiptiler ki, bunların arasında "yiğne" (iğne), "targak" (tarak), "sındı", "bıçkı", "kınırak" (makas), "biçek" (bıçak), "ege", "çömçe", "kamuç" (kepçe), "kaşuk" (kaşık), "körke" (ağaç tabak), "sengek" (testi), "elek", "tang" (elek), "tekne" (hamur yoğurma kabı), "yasgaç" (hamur tahtası), "yerküç" (ekmek pişirmeye yarayan tahta kılıç benzeri nesne), "yugurguç", "oklagu" (oklava), "tuzluk", "çanak", "çamçak", "bukaç", "kødheç", "sagrak", "idiş", "künek", "ıbrık", "kündük", "kumgan" (ıbrık, su kabı, bardak), "butık", "tolkuk" (su tulumu), "çeşkel", "yogrı" (çanak),

¹⁵ J.G. Frazer, "The Killing of the Khazar Kings", *Folklore*, 28/4, London 1917, s. 391; E.A. Thompson, "The Camp of Attila", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 65, 1945, s. 114; Celal Esad Arseven, *Türk Sanat Tarihi*, C. 1-2, İstanbul (tarihsiz), s. 26-27; M. Hermanns, "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/1-2, İstanbul 1946, s. 111; Faruk Sümer, "Türk Çadırları", *Resimli Tarih Mecmuası*, 5/56, İstanbul 1954, s. 3293; M.T. Liu, "Kulturelle Beziehungen Zwischen Ost-Türken und China", *The Central Asiatic Journal*, Vol. I, Wiesbaden 1957, s. 201-203; Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s. 47-48; Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1975, s. 147-48; Hasan Oraltay, "Kazak Türklerinin Çadırları", *Türk Kültürü*, 16/192, Ankara 1978, s. 747; Denis Sinor, "The Origin of Turkic Balıq Town", *Central Asiatic Journal*, Vol. 25, Wiesbaden 1981, s. 95-101; Lâyık Altınmakas, "Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi", *Türk Kültürü*, 22/250, Ankara 1984, s. 122; C. Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s. 37; Bakınız, Wilhelm Vor Rubruk, *Mogolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 32; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 153; Barbaro, a.g.e., s.107; Dinçer Koç - Kürşat Yıldırım, "Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 112/220, İstanbul 2016, s. 57; Halida Devrişeva, *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Doktor Tezi, Ankara 2016, s. 152.

¹⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VII, Ankara 1984, s. 7.

“küp”, “sokı”, “okak” (havan), “tepsi”, “tergi” (sofra), “saç”, (tava), “örküç” (saç ayağı), “etlik” (et asılan nesne), “eşki” (kürek)¹⁷ gibi malzemeleri sayabiliriz.

Çadır türü veyahut da mimari tipte evleri olan bu insanlar, yine bu korunaklarını mevsim şartlarına göre seçerlerdi. Konar-göçer hayat tarzına bağlı olarak yaylaklarda ve kışlaklarda barınaklara sahiptiler. Dolayısıyla araştırmacılar iklimin çetinliği yüzünden insanların her zaman çadırlarda yaşayamayacaklarını ve kışı

geçirmek için uygun yerler yapmak zorunda olduklarını vurgularlar.¹⁸ İşte buna binaen Orkun Yazıtlarında, 715 yılında Oguzlarla savaşılmadan evvel, Kök Türk orduları Amga Kurgan denilen yerde konaklayıp, kışlamışlardır¹⁹ ki, burasının korunaklı bir kale olduğu düşünülmektedir. Bunun gibi eski Türk kitabelerinde gördüğümüz kışlak ve yaylak tabirine daha geç dönemdeki Şine Usu Yazıtı²⁰ ile Irk Bitig benzeri metinlerde de rastlamaktayız.

Netice itibarıyla yaşlı ve sürüsü az bulunanlar kışlık bölgelerde kalırlardı ki, zamanla buralarda ziraat da gelişip, önemli merkezlere dönüşmüştür. Mesela Hazarlar kışları tamamen köy, kasaba veya şehirlerde geçiriyorlardı. Türkler şehir, kale, saray manaları karşılığı için umumiyetle kökü balçıktan gelen “balık” kelimesini kullanıyorlardı. Yine “şehir, kale, ev, mezar” anlamıyla örtüşen ve “korumak, korunmak, gizlemek, saklanmak, kurmak, kurulmak” vs. sözlerle alâkalı “kurgan” kelimesini de unutmamak gerekir. Hakanların yaşadığı şehir ve merkezler genellikle “ordu” terimiyle adlanırken, diğerleri sıradan isimler alabiliyordu.

Türk kaganları yeni bir ülke ele geçirdikleri zaman, idaresi altındaki Türkleri buralara yerleştirerek, tıpkı daha sonraki yüzyıllarda olduğu gibi (mesela Anadolu'nun Türkleşmesi), kazanılan toprakları iskâna açıyorlardı ve bunun için de sıklıkla “konmak”, “konturmak” veya “yerlemek” terimlerini kullanıyorlardı. Özellikle sürekli barınma mekânı olarak ırmak boylarını tercih eden Türklere ait bu evlerin ebatları da ailenin durumuna göre değişiyordu. Dolayısıyla Hunlar çağından beri Orta Asya'da yerleşim bölgelerinin izlerine rastlanılması,²¹ hep bu iskân politikaları yüzündendir.

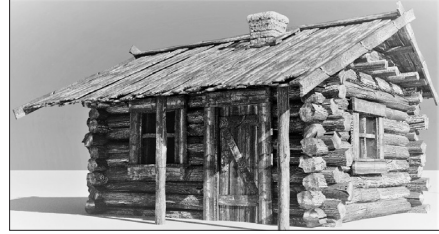
¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-IV, Çev. Besim Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, C. I, s. 35, 48, 61, 95, 99-101, 137, 348-349, 359-360, 377, 381, 383-385, 392, 417-418, 423, 429-430, 434, 440, 452, 464, 467, 471, 480, 482, 493; C. III, s. 31, 38, 119, 226; 355, 357, 367, 382-383; *İbni-Mühennâ Lûgati*, Haz. Abdullah Battal, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 7-97; Grönbech, *a.g.e.*, s. 1-238.

¹⁸ Tuncer Baykara, “Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri”, *III. Sovyet-Türk Kolokiyumu*, İzmir 1990, s. 5.

¹⁹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016, s. 240.

²⁰ *Şine Usu Yazıtı*, Doğu tarafı 7-8, Güney tarafı 2, Batı tarafı 3. satır; *Irk Bitig*, 78, 86, 88, 96, 99. satırlar.

²¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s. 503; Arseven, *a.g.e.*, s. 25; Reşit Rahmeti Arat, “Balık”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 5, Ankara 1952, s. 132; Ananiasz Zajaczkowski, “Khazarian Culture

Tarihi kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar eski Türk şehirciliğine dair bize ipuçları vermektedir. Örnek olarak, Selenge Irmağı kıyısında Uygur hükümdarı Börü Ken'in (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan) tahminen 758 yılında Bay Balık adlı bir şehri Sogdlu ve Çinli ustalara yaptırması, bunun en çarpıcı delilidir ki, Şine Usu Yazıtında bu hususta; “Sogdak, Tabgaçka Selengede Bay Balık yaptı birtim”²², denmektedir. Bundan sonra oğlu Bögü de Türk yurdunun çeşitli yerlerinde kent ve Mani mabetleri inşa ettirmişti.

Bununla birlikte Hun, Kök Türk ve Uygur Kaganlığının esas başkenti Orkun Irmağı kıyısındaki Karabalgasun, yani eski Ordu Balık şehriydi ki, Türkler ordugâh, başkent, merkez vs. için “Ordu” ve “Ordu Balık” gibi terimleri kullanıyorlardı.²³ Burada çadırların yanı sıra, ahşap ve tuğladan binalar da yer alıyordu. Arapça kaynaklarda demirden yapılmış on iki büyük kapısına ve içerisindeki dükkanlara da işaret olunuyor. Bu şehrin Çin’den gelen prensesler için kurulduğu gibi birtakım saçma iddialarda bulunanlar varsa da, mimari özelliğine baktığımızda iskân bölgesinin ortasındaki kagan sarayı bir surla çevrilmiştir. Merkezin ana girişi doğu yönünden olup, etrafıyla beraber yaklaşık 50 km²’lik bir alana yayılmış idi. Elbetteki bu ve diğer kentlerin hepsi bir plan dâhilinde yapılmaktaydı. Umumiyetle bunların mimarileri incelendiğinde, şehrin ortasında bir hükümdar veya han sarayının olması muhakkaktı ki; bunlar da bir iç duvar ile çevrelenmekteydi. Daha sonra bu bölgeyi ele geçiren Mogollar da aynı yeri kendilerine başkent seçmişlerdir²⁴ ve Çingiz Han’ın ordugâhı Karakurum, Karabalgasun’un hemen bitişiğindedi.

Yine Uygurlara ait bugünkü Doğu Türkistan’da Turfan civarındaki surlarla çevrili Koço veyahut da İdi Kut şehri de anılmaya değer. Bu coğrafyadaki Türk döneminin önemli yerleşim merkezleri arasında Beş Balık’ta ki şehirler de

and its Inheritors”, *Acta Orientalia*, Tom: 22, Budapest 1961, s. 299; İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 37; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988, s. 344-345; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 91-364; Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 43-136; L.N. Gumilev, *Hunlar*, Çev. D. Ahsen Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 262; S.G. Klyastorniy - T.İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 15, 68; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 132; Barbaro, *a.g.e.*, s. 35.

²² Bakınız *Şine Usu Yazıtı*, Batı tarafı, 5: “Sogdlar ve Tabgaçlara Selenge’de Bay Balık yaptırdım.”

²³ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Kuzey tarafı, 8. satır.

²⁴ Rene Giraud, *L’Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960, s. 51; Ögel, *a.g.e.*, s. 65; William Samolin, “East Turkistan to the Twelfth Century”, *Central Asiatic Journal*, IX, The Hague 1964, s. 75; Emel Esin, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/10-11, Ankara 1968, s. 135-137; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s. 85; Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004, s. 78.

bulunuyordu.²⁵ Etrafında kayıklarla gezilen bir gölü, içinde çeşitli maden işleme atölyeleri vardı ve Kaşgarlı Mahmud burası hakkında, “*Uygurların en büyük şehridir*” diyor. Ayrıca Beş Balık için tarihte Türk, Çin ve Tibet mücadelelerinin ne kadar şiddetli geçtiğini de bilmekteyiz.²⁶

Bundan başka İdil şehri birkaç parçadan meydana geliyordu.²⁷ Bir kısmında tüccarlar ve Müslümanlar yaşarken, kentin içinde pazarlar, hamamlar, sinagoglar, kiliseler, medreseleriyle beraber otuz kadar mahalle, hakanın sarayından daha yüksek minaresi olan bir Cuma mescidi vardı. İdil (İtil) Nehrinin her iki yakasında da yerleşilen bu şehirde, İdil’in bir yanından öbür tarafına ulaşım teknelerle sağlanıyordu. Mesela deniz kenarındaki Semender’den söz eden Müslüman yazarlarda, kentin içinde çok miktarda asma bahçesinin olduğu kayıtlıdır.

Bunun dışında İdil’de bulunan Bulgar ve Saray şehirleri de pek ünlü idi. Bulgar’a 50 km kadar uzaklıkta bir Suvar kentinden de söz olunmaktadır. Kaşgarlı’nın “*herkesçe tanınan bir Türk şehri*” dediği ve İdil’in sol sahilindeki Bulgar harabelerinden, burasının tuğla ve taştan yapılmış bir kent olduğu; içerisinde 50.000 kişiyi barındırabildiği ve ortasında bir han sarayının yer aldığı anlaşılıyor. Söz konusu şehir Ortaçağların en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Wilhelm Rubruck Seyahatnamesinden öğrendiğimize göre, Batu Han tarafından inşa ettirilen Saray şehri de pek güzeldi.²⁸

Bunun dışında, daha evvelce de belirtildiği üzere eski Türk kentleri konar-göçer hayat tarzının bir gereği olarak doğmuştur. Buldukları mevki ve konumları hem hayvancılığa, hem de ziraata müsaitti.²⁹ Mesela 10-12. asır-

²⁵ Çin kaynaklarında Pei-t’ing şeklinde geçen bölge olup, bugünkü Tanrı Dağlarının kuzeyinde, şimdiki Urimçi havalisindeki yerleşim birimleridir. Bu beş şehrin nereler olduğunu V. Minorsky, “*Hudūd el-Alem*” adlı çalışmasında veriyor (Sezin Orhan Kurulay, *Hudūd el-Alem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.182), ama bize göre Kök Türk ve Uygur çağında bu yerleşim birimleri çok geniş bir sahaya yayılmış olamazlar. Bununla birlikte Çinliler eski zamanlarda Turfan ve Beş Balık’ı aynı isimle anmışlardır. Kuzey Asya ile Türkistan’ı birleştiren yolların kavşağındadır. Türkistan’ın ziraat ve ticaret şehirleriyle Orkun arasındaki kesişme noktasıdır. Ayrıca bakınız, Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara 1981, s. 17.

²⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, C. I, s. 379; Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s. 44-45; Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 130; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 108; Gömeç, “*Divanü Lügat-it-Türk’de Geçen Yer Adları*”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, Ankara 2009, s. 22.

²⁷ Burası kaynaklarda Han Balık, Hazaran, Sarıgşın, El-beyza gibi adlarla da anılır. Bakınız, Zeki Velidi Togan, “*Hazarlar*”, *İslam Ansiklopedisi*, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s. 403.

²⁸ İbn Arabşah Saray şehrinin hakkında şöyle bir hikâye anlatır: “*Saray beylerinden birinin hizmetkârı kaçır ve kentin içinde kendine bir dükkân açarak, alış-verişle hayatını kazanır. Bu suretle on yıl kadar yaşar. Ama efendisi bu zaman zarfında ona hiç rastlamaz. Bu durum Saray’ın büyüklüğü ve nüfusunun çokluğundandır.*” Bakınız, İbn Arabşah, *Amir Temur Tarihi*, Çev. U. Uvatov, Taşkent 1992, s. 153.

²⁹ Ahmet Caferoğlu, “*Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan*”, *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 19, İstanbul 1971, s. 45.

larda Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen Oguz şehirlerinden Sabran (veya Savran), Sıgnak, Otrar (yahut Farab), Sayram, Yangı Balık (Can-kent), Semerkant ve Kaşgar gibi kentler de meşhurdu ve Arap coğrafyacıları ile tarihçilerinin eserlerinde onlarca Türk şehrinin adı geçmektedir. Karluk-Türgiş çağına ait Çu bölgesindeki kentlerin umumiyetle etrafının kerpiç veya ağaç surlarla da çevrildiğini³⁰ de biliyoruz.

Bu vesile ile belki tarihte ve günümüzde Türkistan'ın en önemli kültür merkezlerinden biri durumundaki Semerkant hakkında Babur Şah'ın söylediklerini aktarmakta da fayda var. O,

“Semerkant kadar güzel bir kent dünyada az bulunur. Hiçbir düşman şiddet ve üstünlük ile bunu ele geçiremediği için “Belde-i Mahfuza” derler. Türk ve Moğol halkları Semizkent diye söyler. Temür Beg burayı payitaht yaptı. Sur üzerinden kurganın uzunluğunun ölçülmesini emrettim, ölçü 10.600 kadem çıktı. Üzüm, kavun, elma, nar ve diğer bütün meyveleri çok iyidir. Semerkant ve mahallelerinde Temür ve Ulug Beg'in imaretleriyle, bahçeleri çoktur. Temür, Kök Saray diye meşhur olan dört kapılı, fekalâde büyük bir köşk ve kalenin içinde bir cami yaptırmıştır. Semerkant'ın doğusunda iki bahçe açtırdı. Biri Bağ Boldı, öbürü Bağ-ı Dılgüşa'dır. Dılgüşa'da inşa olunan köşkte Temür Beg'in Hindistan muharebeleri tasvir edilmiştir. Ayrıca yine Nakş-ı Cihan, Bağ-ı Çınar, Bağ-ı Şimal, Bağ-ı Nev ve Bağ-ı Behişt bahçeleri vardır. Temür'ün oğulları da buraya hanlar, hamamlar ve camiler kurdurdu”³¹ diyor.

Bunlardan yüzlerce yıl evvel M.Ö. 30'larda Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun Talas Nehri kıyısında surlu bir başkent kurdurmasının yanı sıra; yine 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında, Çin'in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet tesis eden ve Hunların devamı olduklarını ileri süren

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s. 124, 437, 456; C. III, s. 176; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Ankara 2004, s. 191-192; S. Runciman, “Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler”, *Belleten*, 7/25-27, Ankara 1943, s. 52; Hüseyin Namık Orkun, “Attila ve Sarayı”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 1/11, İstanbul 1951, s. 431; Geza Feher, “Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akriba Olan Milletlerin Kültürü”, *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943, s. 292; Akdes Nimet Kurat, “Bulgar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 5. Baskı, İstanbul 1979, s. 787-792; R.P. Lindner, “Nomadism, Horses and Huns”, *Past and Present*, No 92, London 1981, s. 11; Sümer, *Eski Türklerde...*, s. 39-45; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk...*, s. 172; Rubruk, *a.g.e.*, s. 131; Agacanov, *a.g.e.*, s. 97; Kurulay, *a.g.t.*, s. 166-167; Gömeç, “Divanü Lûgat-it-Türk'te Geçen Yer Adları”, *II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi*, Ankara 2008, s. 261-290; Şehabeddin-i Mercani, *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran Mustafa Kalkan, Ankara 2008, s. 39-42, 66.

³¹ Zahiruddin Muhammed Babur, *Baburname*, Haz. Reşit Rahmeti Arat, C. I, Ankara 1970, s. 68-72; Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ter. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, s. 144-146.

Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Boncuk (He-lien P'o Po) burada şehirler yaptırmıştır ki, Çin kaynaklarında bunlar hakkında ayrıntılı malûmat mevcuttur. Bu kentlerden birinin etrafı dağ ve nehirlerle çevrili olup, arkası dağa, önü ırmağa dönük idi. Solunda bir akarsu, sağında da bir dağ geçidi bulunuyordu. Şehrin surları o kadar yüksekti ki, sanki göğe uzanıyor, adeta güneş ışıklarına engel oluyordu. Etrafta avlanılabilecek büyük bir orman, balık tutmak için de bir göl vardı. Bunlardan başka insanlar gezsin diye park ve bahçeler oluşturulmuştu. Hatta hakan “onbinleri birleştiren şehir” diye bilinen bu yerin girişine de kendi ağzından yazılan bir kitabe koydurmuştur.³²

Yazıtlarda özellikle nehir boylarında odalar (otag/eb/çadır/kerekü/bazen birkaç bölmeli), yani evler kurulduğuna işaret ediliyor. Hunların ve diğer Türklerin barınaklarını zaman zaman döğülmüş toprak, ağaç ve kamıştan inşa ettiklerine dair bilgiler değişik kaynaklarda mevcuttur. Fakat Türkler daha çok ahşap meskenler de yaşıyorlardı. Bunun sebebi de keçe ile ağaçların taş ve kerpiçe nazaran her açıdan daha sağlıklı olmasıydı. Bunlar kışın soğuga, yazın da sıcağa karşı çok uygundular. Hatta Hunlar, kerpiç evlerde oturan Çinlileri hakir görüyorlardı. Ayrıca yaşadıkları coğrafyada hammadde olarak ağacın daha bol bulunması da tercih nedenidir. Mesela Orta Avrupa'daki Attila'nın (Ata İllig) kasabalarının da ana unsuru ağaçtı ve etrafları çitlerle çevriliydi.³³ Buna karşılık İdil'in bir bölümü ve Don Irmağının aşağılarında yer aldığı sanılan Hazarların meşhur şehri Sarıg-el (Sarkel) taş ve tuğladan yapılmış olup, içinde ahşap binalar da bulunuyordu.

Ayrıntılarıyla anlattığımız bu kentlerin dışında; Çin'den başlayarak Orta Avrupa'ya kadar Hun ve onun devamı durumundaki Türklere ait yerleşim alanları söz konusudur ki, Baykal-Yenisey civarları ile bütün Mogolistan topraklarındaki İvolga, Derestu, Şeremko, İlmoa, Noyon Ula, Boro Köl, Terelçi, Bayan Bulak, Mangaşın Küre, Tamır-Koşo bölgesindeki şehirleri, bunun di-

³² H.H. Howorth, “On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars”, *The Journal of the Ethnological Society of London*, 2/2, London 1870, s. 189; Şemseddin Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339, s. 63; Runciman, “a.g.m.”, s. 52; Zajaczkowski, “a.g.m.”, s. 299; Ayşe Onat, 5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431), Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s. 92; Şerif Başstav, “Hazar Kağanlığı Tarihi”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 161; Balint, a.g.e., s. 44; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 20, 337-338; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 506-508; Peter Benjamin Golden, *Khazar Studies, An Historico-Philological Inquiry Into The Origins Of The Khazars*, Budapest 1980, s. 121; Agacanov, a.g.e., s. 106; Mesudi, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 67-69; Kurulay, a.g.t., s. 165-166; Tilla Deniz Baykuzu, “Bir Hun Başkenti: T'ung-wan Ch'eng”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 183, İstanbul 2009, s. 3-5; Borbala Oubrusanszky, “Tongwancheng, the city of Southern Huns”, *Transoxiana*, No: 14, 2009.

³³ Thompson, “a.g.m.”, s. 113; Orkun, “a.g.m.”, s. 431; Ögel, “Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 14; Balint, “a.g.m.”, s. 35.

şında yukarıda da zaman zaman değindiğimiz üzere eski Türk kışlık merkezi konumundaki Ordos, Shan-si, Shen-si ve Kansu gibi yerlerdeki pek çok iskan noktasını, Kazakistan, Türkistan, Kafkasya, Doğu ve Orta Avrupa'daki³⁴ kent kalıntılarını sayabiliriz.

Netice itibarıyla Türk şehirleriyle alâkalı örnekleri daha da çoğaltmamız mümkündür, ama evvelce de belirttiğimiz üzere Türkler, umumiyetle çadırları ve ahşap evleri tercih ediyorlardı ki, ayrıca bunlar bir yerden bir yere daha kolay ulaştırılıyordu.

Kaynaklar

AGACANOV, Sergey Grigoreviç: *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003.

ALTINMAKAS, Lâyık: "Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi", *Türk Kültürü*, 22/250, Ankara 1984.

ARAT, Reşit Rahmeti: "Balık", *Türk Ansiklopedisi*, C. 5, Ankara 1952.

ARSEVEN, Celal Esad: *Türk Sanat Tarihi*, C. 1-2, İstanbul (tarihsiz).

ARTAMONOV, M.İ., *Hazar Tarihi*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.

BALINT, C.: "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988.

BARBARO, Josaphat: *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2005.

BARTHOLD, V.V.: *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Ankara 2004.

BAŞTAV, Şerif: "Hazar Kağanlığı Tarihi", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.

BAYKARA, Tuncer: "Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri", *III. Sovyet-Türk Kolokiyumu*, İzmir 1990.

BAYKUZU, Tilla Deniz: "Bir Hun Başkenti: T'ung-wan Ch'eng", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 183, İstanbul 2009.

CAFEROĞLU, Ahmet: "Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan", *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 19, İstanbul 1971.

Cengiz İmparatorluğu, Çev. Ankhbayar Danuu, İstanbul 2012,

CHALIAND, Gerard: *Göçebe İmparatorluklar*, Çev. Engin Sunar, İstanbul 2001.

CLAVİJO, Ruy Gonzales De: *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1975.

DEVRİŞEVA, Halida: *Seyahatnamelelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Doktora Tezi, Ankara 2016.

DİYARBEKİRLİ, Nejat: *Hun Sanatı*, İstanbul 1972.

ESİN, Emel: "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/10-11, Ankara 1968.

_____ : *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

_____ : "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.

³⁴ Gözde Sazak, *Türk Sembolleri*, İstanbul 2014, s. 54-87.

FEHER, Geza: "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943.

FRAZER, J.G.: "The Killing of the Khazar Kings", *Folklore*, 28/4, London 1917.

GİRAUD, Rene: *L'Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960.

GOLDEN, Peter Benjamin: *Khazar Studies, An Historico-Philological Inquiry Into The Origins Of The Khazars*, Budapest 1980.

GÖMEÇ, Saadetin Yağmur: "Divanü Lûgat-it-Türk'te Geçen Yer Adları", *II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi*, Ankara 2008.

_____ : "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, Ankara 2009.

_____ : *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.

_____ : *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.

_____ : *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016.

_____ : *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016.

GRÖNBECH, K.: *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Ankara 1992.

GUMİLEV, L.N.: *Hunlar*, Çev. D. Ahsen Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003.

GÜNALTAY, Şemseddin: *Mufasssal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339.

HERMANN, M.: "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/1-2, İstanbul 1946.

HOWORTH, H.H.: "On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars", *The Journal of the Ethnological Society of London*, 2/2, London 1870.

İBN ARABŞAH: *Amir Temur Tarihi*, Çev. U. Uvatov, Taşkent 1992.

İBN BATUTA: *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, Haz. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1981.

İbni-Mühennâ Lûgati, Haz. Abdullah Battal, 2. Baskı, Ankara 1988.

KAŞGARLI MAHMUD: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-IV, Çev. Besim Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988.

KIRİLEN, Gürhan: *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Ankara 2015.

KİTAPÇI, Zekeriya: *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004.

KLYAŞTORNIY, S.G. - SULTANOV, T.İ.: *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003.

KOÇ, Dinçer - YILDIRIM, Kürşat: "Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 112/220, İstanbul 2016.

KURAT, Akdes Nimet: "Bulgar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 5. Baskı, İstanbul 1979.

KURULAY, Sezin Orhan: *Hudûd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

LINDNER, R.P.: "Nomadism, Horses and Huns", *Past and Present*, No: 92, London 1981.

LIU, M.T.: "Kulturelle Beziehungen Zwischen Ost-Türken und China", *The Central Asiatic Journal*, Vol. I, Wiesbaden 1957.

MERCANİ, Şehabeddin-i: *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran Mustafa Kalkan, Ankara 2008.

- MESUDİ: *Murûc ez-Zeheb*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.
- OBRUSANSZKY, Borbala: “Tongwancheng, the City of Southern Huns”, *Transoxiana*, No 14, 2009.
- ONAT, Ayşe: *5. Asırda Kuzey Çin’de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1977.
- ORALTAY, Hasan: “Kazak Türklerinin Çadırları”, *Türk Kültürü*, 16/192, Ankara 1978.
- ORKUN, Hüseyin Namık: “Attila ve Sarayı”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 1/11, İstanbul 1951.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara 1981.
- _____ : *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984.
- _____ : *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. III-VII, Ankara 1984-1985.
- _____ : “Batı Göktürk Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- _____ : “Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- _____ : *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988.
- _____ : *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006.
- RUBRUK, Wilhelm Vor: *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001.
- RUNCİMAN, S., “Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler”, *Belleten*, 7/25-27, Ankara 1943.
- SAMOLİN, William: “East Turkistan to the Twelfth Century”, *Central Asiatic Journal*, IX, The Hague 1964.
- SARIYEV, Berdi: *Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerine Makaleler*, Haz. Emrah Yılmaz - Tuğba Yılmaz, Ankara 2017.
- SAZAK, Gözde: *Türk Sembolleri*, İstanbul 2014.
- SEYFİ, Ali Rıza: *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot’un Verdiği Bilgiler*, İstanbul 1934.
- SİNOR, Denis: “The Origin of Turkic Balıq Town”, *Central Asiatic Journal*, Vol. 25, Wiesbaden 1981.
- SOOFİZADEH, A.: “Konargöçer Hazarötesi (İran) Türkmenlerinde Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat”, *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Ed. Mustafa Gökçe - Eren Fehmi Eroğlu, Muğla 2018.
- SÜLEYMAN ER-RAVENDİ: *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, Çev. Ahmed Ateş, C. I, 2. Baskı, Ankara 1999.
- SÜMER, Faruk: “Türk Çadırları”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 5/56, İstanbul 1954.
- _____ : *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984.
- THOMPSON, E.A.: “The Camp of Attila”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 65, 1945.
- TOGAN, Zeki Velidi: “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988.
- Treasures of Xiongnu*, Edit. D. Tseveendorj - J. Saruulbuyan, Ulaanbaatar 2011.
- YALGIN, Ali Rıza: *Cenupta Türkmen Oymakları*, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993.
- ZAHİREDDİN MUHAMMED BABUR: *Baburname*, Haz. Reşit Rahmeti Arat, C. I, Ankara 1970.
- ZAJACZKOWSKI, A.: “Khazarian Culture and its Inheritors”, *Acta Orientalia*, Tom: 22, Budapest 1961.